

PAPER DETAILS

TITLE: Ebü'l-Haccâc'in et-Tilâve gayru'l-metlûv ve'l-kira?e gayru'l-makru? Adli Risâlesinin Tahkik ve Tahlili

AUTHORS: Muhammet Emin Efe

PAGES: 255-266

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4494231>

İslami İlimler Dergisi
The Journal of Islamic Sciences
مجلة العلوم الإسلامية

Ebü'l-Haccâc'ın *et-Tilâve ğayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e ğayru'l-makrû'* Adlı Risâlesinin Tahkik ve Tahlili

Muhammet Emin EFE

<https://orcid.org/0000-0002-2531-8950>

Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi, Kelam Bilim Dalı, Çanakkale, Türkiye

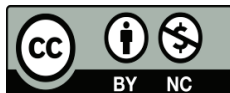
<https://ror.org/05rsv8p09>

eminefe91@gmail.com

Atıf Bilgisi:	Efe, Muhammet Emin. "Ebü'l-Haccâc'ın <i>et-Tilâve ğayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e ğayru'l-makrû'</i> Adlı Risâlesinin Tahkik ve Tahlili". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 40 (Mart 2025), 255-266. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1613658 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	05 Ocak 2025
Kabul Tarihi:	07 Mart 2025
Yayın Tarihi:	28 Mart 2025
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Kıraatin makrû' ile aynı olup olmadığı meselesinin temelinde Allah'ın kelâm sıfatına ve bu sıfatın "tecelli"si olan Kur'ân'ın yaratılışlığına ilişkin tartışmalar yer almaktadır. Harflerden müteşekkil olan Kur'ân-ı Kerîm'i kadîm kabul eden Selef âlimleri, kârilere tarafından okunan Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu ileri sürerek kıraat ile makrû'u aynı kabul ederken, Eş'arî ve Mu'tezilî kelâmcılar, Kur'ân okumanın hâdis bir fiil olduğu gerekçesiyle kıraatin makrû'dan başka olduğunu kabul etmişlerdir. 2./8. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan "kelâm" tartışmaları, aynı yüzyılın sonlarında şiddetlenerek mihne olarak bilinen baskı politikasının bir vasıtası kılınacak düzeye varmış, mihne sonrasında ise kelâm literatüründe "Allah'ın kelâmı"na hasredilen bölümlerde incelenmeye devam etmiştir. Halku'l-Kur'ân ile ilgili müstakil metinlerin farklı örnekleri bulunmakla birlikte konunun belli bir yönünü teşkil eden kıraat - makrû' ilişkisine dair -tespit edebildiğimiz kadarıyla- tek bir risâle bulunmaktadır. Mağripli Eş'arî kelâmcılardan Ebü'l-Haccâc ed-Darîr kıraat ile makrû'un aynı olmadığı yönündeki Eş'arî düşüncüyü *et-Tilâve ğayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e ğayru'l-makrû'* adlı risâlesinde ortaya koymuştur. Bu risâlede Ebü'l-Haccâc, kelâmın tanımı ve özelliklerini dokuz maddede ele aldıktan sonra kıraat ile makrû'un farklı oluşunu beş açıdan (akıl, Kur'ân, sünnet, icmâ' ve dil) getirdiği sekizer delille açıklamıştır. Bu çalışma kapsamında Ebü'l-Haccâc'ın söz konusu risâlesi tahkik edilmiş ve kıraat - makrû' ilişkisine ilişkin tartışmalar Ebü'l-Haccâc'ın risâlesi merkeze alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Halku'l-Kur'ân, kıraat, makrû', Ebü'l-Haccâc.

Critical Edition and Analysis of Abū al-Ḥajjāj's Treatise al-Tilāwa ghayr al-matluw wa al-qirā'a ghayr al-maqrū'

Muhammet Emin Efe

<https://orcid.org/0000-0002-2531-8950>

Res. Asst. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Çanakkale, Türkiye

<https://ror.org/05rsv8p09>

eminefe91@gmail.com

Citation:	Efe, Muhammet Emin. "Critical Edition and Analysis of Abū al-Ḥajjāj's Treatise al-Tilāwa ghayr al-matluw wa al-qirā'a ghayr al-maqrū'". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 40 (March 2025), 255-266. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1613658 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
Date of submission:	05 January 2025
Date of acceptance:	07 March 2025
Date of publication:	28 March 2025
Reviewers:	One Internal & At Least Two External
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: The issue of whether *qirā'a* and *maqrū'* are identical centers on discussions regarding God's attribute of *kalām* and the creation of the Qur'ān, which is considered a "reflection" of this attribute. While Salaf scholars, who regarded the Qur'ān as eternal, which is composed of letters, accepted *qirā'a* and *maqrū'* as the same, claiming that the Qur'ān recited by *qāris* is the word of God, Ash'arite and Mu'tazilite theologians contended that *qirā'a* is different from *maqrū'* because Qur'ān recitation is a created act. The "kalām" debates began in the first quarter of the 2nd/8th century, intensified during the 2nd/8th century, eventually becoming an instrument of the repressive *Mihna* policy, and continued to be analyzed in the post-*Mihna* period within theological literature on "kalāmullāh". Although various texts on *khalq al-Qur'ān* exist, only one treatise has been identified on the relationship between *qirā'a* and *maqrū'*. In his treatise *al-Tilāwa ghayr al-matluw wa al-qirā'a ghayr al-maqrū'*, Abū al-Ḥajjāj, one of the Ash'arite theologians in the Maghreb, argues that *qirā'a* and *maqrū'* are distinct. After discussing the definition and characteristics of *kalām* in nine points, Abū al-Ḥajjāj, explains the difference between *qirā'a* and *maqrū'* using eight proofs drawn from five aspects (reason, Qur'ān, Sunnah, *ijmā'*, and language). This study analyzes Abū al-Ḥajjāj's treatise to examine the discussions on the relationship between *qirā'a* and *maqrū'*.

Keywords: Theology, Qur'ānic createdness, *qirā'a*, *maqrū'*, Abū al-Ḥajjāj.

Giriş

1. Tahlil

1.1. Müellif Ebü'l-Haccâc'ın Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Risâlenin müellifi Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Musa es-Sarakustî ed-Đarîr'dir. Tabakat metinlerinde Ebü'l-Haccâc'ın ne zaman doğduğuna ilişkin bir tarih verilmemişse de Ağmât'taki kelâm okulunun başına geçtiği tarihi göz önünde bulundurarak onun 5./11. asrın ikinci çeyreğinde doğduğunu kabul edebiliriz.^[1] İspanya'nın kuzey kesiminde yer alan Sarakusta'da (Zaragoza) dünyaya gelen Ebü'l-Haccâc, hayatı boyunca Endülüs ve Fas'ın dışına çıkmamış,^[2] hayatının büyük bir bölümünü günümüzde Fas sınırları içerisinde bulunan Agmât ve Merakeş'te geçirmiştir. Ebü'l-Haccâc, 520/1126 yılında Merakeş'te veya bir başka aktarıma göre Gırnâta'da vefat etmiştir.^[3]

Çok yönlü bir ilim adamı olan Ebü'l-Haccâc, kelâm ilmindeki yetkinliği ve edebî maharetiyle öne çıkmıştır. Onun bu iki niteliği –isimleri zikredilecek olan– manzume şeklinde yazdığı akide metinlerinde görülmektedir. Ebü'l-Haccâc'ın öğrencilerinden Kâdî 'İyâz (öl. 544/1149), hocasını “Mağrip'teki son Eş'arî kelâmcılardan biri” olarak nitelendirmiştir.^[4] Onun söz konusu bölgenin son Eş'arî kelâmcısı oluşu, 'İyâz'ın bu sözü söylediği an itibarıyla geçerli bir durumdur. Ebü'l-Haccâc, Eş'arî kelâmını, derslerine titizlikle devam ettiği (ve *kâne muhtaşsan bih*) Ebû Bekr el-Murâdî'den (öl. 489/1096) öğrenmiştir. Murâdî, Ağmât'ta kurduğu medresede Eş'arî kelâmı üzere öğretim yapan ilk kelâmcı olarak değerlendirilmiş ve “kelâm ilmini uzak Mağrip'e getiren kişi” olarak nitelendirilmiştir. Ebü'l-Haccâc, Murâdî dışında şair ve edip Ebû Mervân b. Sirâc (öl. 489/1096) ve muhaddis Ebû Ali el-Ğassânî el-Ceyyânî'den de (öl. 498/1105) ders almıştır.^[5]

Ebü'l-Haccâc, Murâdî'den Eş'arî kelâmını Bâkıllânî'nin sistematize ettiği şekliyle tahsil etmiş ve daha önce geçtiği üzere hocasının ardından Ağmât'taki Eş'arî kelâm okulunun başına geçmiştir.^[6] Dönemin Murâbitlar Devleti (448-541/1056-1147) emiri Ebû Bekr b. Ömer'in (öl. 480/1087) 465/1073 yılında Sahra bölgesini hakimiyet altına alarak bölgede İslâm dinini yaygınlaştırmak amacıyla gerçekleştirdiği sefere Murâdî de katılmış ve bu yolculuktan önce Ebü'l-Haccâc'ı yerine halef tayin etmiştir. Ebü'l-Haccâc altmış yıla yakın bir süre Ağmât'taki Murâdî Medresesi'nin başında bulunmuştur.

Yarım asrı aşkın öğreticilik hayatı boyunca Ebü'l-Haccâc'ın yüzlerce öğrenci yetiştirdiği varsayılabilirse de ondan ders aldığı aktarılan kişilerin sayısı onu bulmamaktadır. Ebü'l-Haccâc'ın öğrencilerinin başında, Mağrip'in en üretken isimlerinden Kâdî 'İyâz gelmektedir. Ebü'l-Haccâc Sebte'de (Ceuta) iken, *el-Urcûzetü's-Şuğrâ* adlı manzum akaid eserini Kâdî 'İyâz'a okutmuştur.

[1] İleriki paragraflarda geleceği üzere Ebü'l-Haccâc, hocası Murâdî'nin Sahra seferine katılmak üzere 465/1073 yılında Ağmât'tan ayrılması sonrasında bölgedeki kelâm tedrisatının başına geçmiştir. Onun böyle bir sorumluluk alabilmesi için belli bir olgunluk ve yetkinliğe ulaşması gereklidir. Bu nedenle Ebü'l-Haccâc'ın 5./11. asrın ikinci çeyreğinde doğduğunu varsaydık.

[2] Ebü'l-Fazl el-Kâdî 'İyâz, *el-Ğunye: Fihristü şuyûhi'l-Kâdî 'İyâz*, thk. Mâhîr Zehîr Cerrâr (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 226; Ebû Ya'kûb Yusuf b. Yahya et-Tâdilî İbnü'z-Zeyyât, *et-Teşevvüf ilâ ricâli't-taşavvuf ve aḥbârü Ebi'l-'Abbâs es-Sebtî*, thk. Ahmed et-Tevfik (Rabat: Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-'Ulûmî'l-İnsâniyye, 1997), 106.

[3] Ziriklî, Ebü'l-Haccâc'ın hayatının son döneminde Endülüs'ün kıyı kesimlerinde bir bölgeye yerleştiğini ve Gırnâta'da vefat ettiği kaydeder. İbnü'z-Zeyyât, *Teşevvüf*, 106; Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz fi aḥbârü 'İyâz*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Kahire: Matba'atü Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1942), 3/161; Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmusü Terâcim* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 8/254.

[4] 'İyâz, *Ğunye*, 226.

[5] İbnü'z-Zeyyât, *Teşevvüf*, 106; Ebû 'Abdillâh Muhammed el-Kuḍâ'î İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şile*, thk. Abdüsselâm el-Herâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 2/331; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 11/329; Celâleddîn es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vü'ât fi tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nuḥât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Lübnan: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1965), 2/362.

[6] Yusuf Ahnâne, *Teṭavvuru'l-mezhebi'l-Eş'arî fi'l-Garbi'l-İslâmî* (Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 2003), 83.

Ayrıca Ebü'l-Haccâc hem kendi telif ettiği metinlerin icazetini hem de hocası Murâdî'nin *Tecrîd* dahil olmak üzere tüm eserlerinin icazetini öğrencisi Kâdî 'İyâz'a vermiştir.^[7] İbnü'l-Melcûm olarak bilinen Ebû Musa İsa b. Yusuf b. İsa (öl. 543/1148)^[8] ile Ebü'l-Hasen Ali b. el-Huseyn el-Levâtî (öl. 573/1178), Fas'ta Ebü'l-Haccâc'dan ders almış,^[9] Belensiye'nin (Valencia) Hristiyanlar tarafından işgal edilmesi nedeniyle 488-495 (1095-1101) yılları arasında Ceyyân'da (Jaén) geçirmek durumunda kalan Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yahya el-Enşârî (öl. 547/1153), burada Ebü'l-Haccâc'dan edebiyat okumuştur.^[10] Ebû 'Abdillâh el-İlbîrî (öl. 537/1143)^[11] ve Ebû 'Abdillâh Mâlik b. Mervân el-Lecûsî (öl. 581/1185) de Ebü'l-Haccâc'dan ders almıştır. Lecûsî, Mağrip Eş'arîliği açısından oldukça önemli olan Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî'den de (öl. 543/1148) öğrenim görmüştür. Lecûsî'nin, Ebü'l-Haccâc'ın vefatından sonra Murâdî Medresesi'nin başına geçtiği ileri sürülmüştür.^[12]

Murâbitlar Devleti'nin yönetimi altındaki topraklarda sayıları az olmakla birlikte Yahudi ve Hristiyan gruplar da bulunmaktaydı. Yahudi ve Hristiyan din adamları ile Müslümanlar arasında, dinî inançlar üzerinden zaman zaman münazaralar tertip edilmekteydi. Ebü'l-Haccâc da bu meclislerden uzak durmamış ve münazaralara katılmıştır. Ebü'l-Haccâc'ın bir hahamla ta'dîl ve tecvîr meselesinde yaptığı tartışma, *Uyûnü'l-münâzarât*'ta bizzat onun ifadeleriyle aktarılmıştır.^[13]

Ebü'l-Haccâc, ekseriyeti kelâm ve tasavvuf sahasında olmak üzere manzum ve mensur birçok metin kaleme almıştır. Bunlar *el-Urcûzetü'l-Kübrâ* [*et-Tenbîh ve'l-İrşâd*], *el-Urcûzetü's-Şuğrâ*, *et-Tilâ-ve-ğayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e-ğayru'l-makrû*,^[14] *Kaşîde fi't-Taşavvuf*,^[15] *Kaşîde Lâmiyye fi't-Tevhîd*,^[16] *Rafu'l-ilbâs bi't-ta'abbüd bi'l-kıyâs*,^[17] *Beyânü'l-ğarağ fi istiḥâleti'l-ğarağ*,^[18] *et-Telvîh ve't-taşrîḥ fi ma'ne'n-nefs ve'r-rûḥ*,^[19] *Envâru'l-ḥakā'ik ve esrâru'd-dekâ'ik*,^[20] *el-Fuṣûl ve'l-muḥaddimât fi Uṣûli'd-diyânât*.^[21]

[7] 'İyâz, *Ğunye*, 226.

[8] Ebû 'Abdillâh Muhammed el-Kuḍâ'î İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şile*, thk. Abdusselâm el-Herâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 4/16. İbnü'l-Melcûm, *ez-Zeyl ve't-tekmile* nâşirleri tarafından Ebü'l-Haccâc'ın oğlu zannedilmişse de bu bilgi hatalıdır. İsa b. Yusuf, İakabından da anlaşıldığı üzere Fas'ın büyük ailelerinden Melcûm-oğullarına mensuptur. Ebû 'Abdillâh Muhammed İbn 'Abdilmelik el-Merrâkûşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şile*, thk. İhsân 'Abbâs vd. (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2012), 5/132.

[9] Ebü'l-Hasen el-Levâtî, İbn Bâk'tan da kelâm okumuştur. Ebû 'Abdillâh Muhammed el-Kuḍâ'î İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şile*, thk. Abdusselâm el-Herâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 3/244.

[10] İbnü'l-Ebbâr, *Tekmile*, 1995, 2/12.

[11] Ebû 'Abdillâh Muhammed el-Kuḍâ'î İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şile*, thk. Abdusselâm el-Herâs (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 1/358.

[12] İbnü'z-Zeyyât, *Teşevvûf*, 266-267; Yusuf b. Musa Ebü'l-Haccâc ed-Ḍarîr, *el-Urcûzetü's-Şuğrâ*, thk. Ahmed el-Ferrâk - Muhammed el-Fettât (İstanbul: Dâru İkdâm, 2022), 34 [neşredenin önsözü].

[13] Ebü'l-Haccâc söz konusu tartışmayı şu ifadelerle aktarır: "Bir gün Yahudi hahamlarından biri yanıma gelerek ta'dîl ve tecvîr konusunda benimle tartıştı ve [doğruyu yanlış] karıştırdığı birçok şey söyledi. Allah'ın gerçekleşmesini irade etmediği şeyi emretmesini imkânsız görüyor ve reddediyordu. Ona: 'Allah İbrahim'in oğlunu boğazlamasını emretmedi mi?' diye sordum. 'Emretti' dedi. Bunun üzerine: 'Onu boğazlamasını irade etmiş miydi?' diye sorunca 'Hayır' cevabını verdi. Sonra sustu ve düşünceye daldı. (...) Onlar bu meselede Mu'tezile'nin dostlarıdır. Ehl-i Sünnet imamları bu mesele hakkındaki [doğru] görüşü uzun uzadıya anlatmışlardır." Ebû Ali Ömer es-Sekûnî, *Uyûnü'l-münâzarât*, thk. Sa'd Gurâb (Tunus: el-Câmi'atü't-Tûnisîyye, 1976), 290-291.

[14] Çalışmamızın konusu olan bu risâle bir sonraki başlıkta incelenecektir.

[15] 21 beyitlik tasavvufî bir manzumudur. İbnü'z-Zeyyât, *Teşevvûf*, 106-108.

[16] Ebü'l-Haccâc ed-Ḍarîr, *el-Urcûzetü's-Şuğrâ*, 28 [neşredenin önsözü].

[17] Tevrâtî bu eseri Mâlikîlerin, İbn Hâzm'ın görüşlerini takip eden Hazmiyye'ye yönelik reddiye literatürüne dahil eder. Abdullah et-Tevrâtî, "Turar 'alâ tercemeti Ebî Bekr el-Murâdî ve tilmîzihî Ebî'l-Haccâc es-Sarakuşî müstefâdetün min maḥṭûṭ Mağribî ğamîs", *Ebhâs fi'l-kitâbi'l-'Arabîyyi'l-maḥṭûṭ*, ed. Abdülaziz es-Sâvürî (Tanca: Dâru'l-Hadisî'l-Kettâniyye, 2020), 2/39.

[18] Adından da anlaşılacağı üzere bu risâle, Allah'ın bir amaç doğrultusunda fiil işlemesinin imkânsızlığını ortaya koymak-tadır. et-Tevrâtî, "Turar 'alâ tercemeti Ebî Bekr el-Murâdî ve tilmîzihî Ebî'l-Haccâc es-Sarakuşî", 2/39.

[19] Nefis ve ruhun anlamına ilişkindir. et-Tevrâtî, "Turar 'alâ tercemeti Ebî Bekr el-Murâdî ve tilmîzihî Ebî'l-Haccâc es-Sarakuşî", 2/39; Ebü'l-Haccâc ed-Ḍarîr, *el-Urcûzetü's-Şuğrâ*, 29 [neşredenin önsözü].

[20] Bâkıllânî'nin *Hidâyetü'l-müstersîdîn*'i ile Cüveynî'nin *eş-Şâmil fi uṣûli'd-dîn* adlı eserinin bir ihtisarıdır. Ebü'l-Haccâc ed-Ḍarîr, *el-Urcûzetü's-Şuğrâ*, 29 [neşredenin önsözü].

[21] Yakın zamana kadar kayıp olduğu düşünülen bu eser, 2024 yılının sonlarında neşredilmiştir. Yusuf b. Musa Ebü'l-Haccâc ed-Ḍarîr, *el-Fuṣûl ve'l-muḥaddimât fi Uṣûli'd-diyânât*, thk. Abdullah et-Tevrâtî (İngiltere: Mektebetü İsmail, 2024).

1.2. et-Tilâve gayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e gayru'l-makrû'

Bu çalışmada tahkikli neşrini gerçekleştirdiğimiz risâle, Süleymaniye Kütüphanesi'nin Şehid Ali Paşa koleksiyonunda 2822 numara ile kayıtlı olan mecmuanın 1b-6b sayfalarında yer almaktadır. Risâle Ebü'l-Haccâc es-Sarakuşî'ye nispetle ve "Cüz'ün fihî'l-kelâm 'ale'l-kâ'ilîn bi-enne't-tilâve hiye'l-metlûv ve'l-kirâ'e hiye'l-makrû'" şeklindeki tanıtıcı bir ifadeyle kaydedilmiştir.^[22] Müellif risâleye bir başlık koymamıştır. Eserin içeriğinden hareketle söz konusu risâle için *et-Tilâve gayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e gayru'l-makrû'* başlığını belirledik. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu metnin tek nüshası Şehid Ali Paşa koleksiyonundaki nüshadır. Eserin müellife aidiyeti noktasında ise mecmua girişinde bu risâlenin Ebü'l-Haccâc'a ait olduğuna ilişkin ifadeden başka söylenebilecek pek fazla bir şey yoktur. Bununla birlikte mecmuada bu risâleyi takip eden metnin (7b-8a) Ebü'l-Haccâc'ın hocası olan Murâdî'ye ait olması, bu iki metnin bilinçli bir şekilde peş peşe istinsah edildiğini ihlas etmekte ve bu husus eserin Ebü'l-Haccâc'a aidiyetini güçlendirmektedir.

Ebü'l-Haccâc bu risâleyi, Allah'ın kelâmı olan Kur'ân (metlûv, makrû') ile onun okunmasının (tilâvet, kirâ'e) birbirinden farklı olduğunu ortaya koymak amacıyla yazmıştır. Okuma ile okunanın ayniyeti probleminin temelinde Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı hakkındaki ihtilaf yer almaktadır. 2./8. yüzyılın başlarında Ca'd b. Dirhem'in (öl. 124/742) Müslümanların gündemine getirdiği Kur'ân'ın yaratılmış olduğu iddiası, Cehm b. Şafvân (öl. 128/745) ve Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî (öl. 218/833) tarafından sürdürülmüştür.^[23] Aynı yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Abbâsîler'le olumlu ilişkiler geliştiren ve Me'mûn döneminde başkadılık vazifesine getirilen Mu'tezilî İbn Ebî Du'âd'ın (öl. 240/854) çabalarıyla bu iddia devlet politikası haline gelmiş ve selef ilim adamları üzerinde baskı aracı kılınmıştır.^[24]

Halku'l-Kur'ân ve tilâvet – metlûv tartışması, müteakip asırlarda kelâm metinleri bünyesinde eski hararetini taşımamakla birlikte sürdürülmüştür. Hanbelîlerden Ebû Ya'lâ el-Ferrâ' (öl. 458/1066) *el-Mu'temed fî Uşûli'd-dîn* adlı eserinde kıraatin makrû' ile, tilâvetin de metlûv ile aynı olduğunu söyleyerek Eş'arîlere karşı bir pozisyon almıştır. Ebû Ya'lâ şöyle demiştir:

"Tilâvet metlûvden başkadır, tilâvet muhdes ve yaratılmıştır. Kitâbet de böyledir" görüşündeki Eş'arîlerin aksine [bize göre] kıraat makrû'dur, kitâbet mektûbdur ve ikisi de kadîmdir. Kıraatin makrû' ile aynı olduğunun delili Allah Teâlâ'nın Kureys'ten haber verdiği: "*Bu, insan sözünden başka bir şey değildir, [dedi]. Ben onu sekara (cehenneme) sokacağım.*"^[25] ayetidir. Allah, "*Bu, insan sözünden başka bir şey değildir*" sözleri dolayısıyla onları cehennem ile tehdit etmiştir. Kureys'in bu söz ile Hz. Peygamber'den ve onun ashâbından işittikleri tilâvetleri işaret ettiği bilinmektedir. Allah onları bu sebeple tehdit ettiğine göre bu, tilâvetin / kıraatin beşer sözü olmadığını göstermektedir. [...] Müslümanların tilâvet ve kıraatlerin Allah'ın kelâmı olduğunda icmâ' etmeleri de bunu göstermektedir. Çünkü her bir Müslüman okuyanın (kârî') kıraatini işittiğinde, ondan duyulan sesi kastederek onun Allah'ın kelâmı olduğunu söyler.^[26]

5./11. asırda tilâvet ile metlûvvün ayniyetine ilişkin tartışmaların Mağrip'te de bir karşılığı olmalıdır ki Ebü'l-Haccâc ed-Darîr bu konuya hasrettiği bir risâle kaleme almıştır. Bu risâlede

[22] Yusuf b. Musa Ebü'l-Haccâc ed-Darîr, *Cüz'ün fihî'l-kelâm 'ale'l-kâ'ilîn bi-enne't-tilâve hiye'l-metlûv ve'l-kirâ'e hiye'l-makrû'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2822), 1a. Bu makalede söz konusu risâleye *et-Tilâve gayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e gayru'l-makrû'* adıyla atıfta bulunulacaktır.

[23] Ebü'l-Kâsım Hibetullâh el-Lâlekâ'î, *Şerhu uşûli i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, thk. Ebû Yakub Neş'e b. Kemâl el-Mısırî (Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2005), 2/16; Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimâşk*, thk. Ömer el-'Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001), 72/99-100.

[24] Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30/26-28.

[25] el-Müddessir, 74/25-26.

[26] Muhammed b. el-Huseyn Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-Mu'temed fî Uşûli'd-dîn*, thk. Vedî' Zeydân Haddâd (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1974), 88.

Ebü'l-Haccâc kıraat ile makrû'un, tilavet ile de metlûvvün farklı olduğunu özlü bir biçimde ortaya koymadan önce, tartışmanın merkezinde yer alan "kelâm" kavramına odaklanır. Dilciler arasında kelâm ile sözün (*kavl*) eşanlamli kullanıldığını söyleyen Ebü'l-Haccâc, daha sonra kelâmcılar tarafından yapılan iki kelâm tanımına yer verir. Bu tanımların ilki "[mütekellimin] zatıyla var olarak [ondan] dilsizlik ve sessizliğin kalkmasını sağlayan sıfat" şeklindeki tanımdır. Diğeri ise "kelâm odur ki mütekellim, onunla mütekellim olur" tanımıdır. İkinci tanımı Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî *el-Mutavassıt fi'l-i'tikâd* adlı eserinde zikretmiştir.^[27] İlk tanımı daha doğru bulan Ebü'l-Haccâc, ikinci tanımı, kelâm kökünden türemiş bir lafzın tanımda tekrarlanması nedeniyle doğru görmez.^[28]

Ebü'l-Haccâc, Eş'arî düşüncenin ürünü olan ikili bir kelâm anlayışına sahiptir. Buna göre kelâm ile "nefisteki mana" kastedilebildiği gibi "bu manaya delalet eden harfler" de kastedilebilir. Bu ikilik, Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı meselesinde Eş'arîlere bir çıkış yolu olmuştur. Harfler kesik kesik seslerden ibaret olmaları dolayısıyla birbirini takip eden ve birbirine zıt olan seslerdir. Kelâm –araz olmasının bir gereği olarak– kendi başına var olmayıp yalnızca bir mahal / mevsuf / mütekellim ile kaim olur. Kendi başına kaim olamadığı için kelâmın bir mevsuftan diğerine intikali de söz konusu değildir. *B* cevherinde bulunan kelâm ile *A* cevheri mütekellim olamaz. Mütekellim, kelâmın kendisiyle var olduğu cevherdir, başkasında kelâmı yapan / ihdas eden için mütekellim denemez. Cehm b. Safvân, Allah'ın hakiki anlamda mütekellim olmadığını, başkasında bir kelâm yaratması dolayısıyla mecazen mütekellim olarak adlandırıldığını ileri sürmüştür. Ebü'l-Haccâc'ın başkasında kelâmı ihdas edeni mütekellim saymayışı Cehm'e ve onun gibi düşünenlere bir eleştiridir.^[29] Kadîm mi hâdis mi olduğu tartışmalı olmakla birlikte tüm Müslümanlar Allah'ın bir kelâmının bulunduğunda hemfikirdir. Bir Eş'arî olarak Ebü'l-Haccâc, Allah'ın zatına ait bir kelâm ile ezelde mütekellim olduğunu kabul etmiştir. Allah'ın kelâmı bütün dillerin, harflerin ve seslerin ötesindedir.^[30]

Ebü'l-Haccâc, kelâm arazını / sıfatını kadîm ve hâdis olması yönüyle ortaya koyduktan sonra tilavet ile metlûv arasındaki ayrımı akıl, Kur'ân, Sünnet, icmâ' ve dil olmak üzere beş cihetten temellendirmeye çalışmış, her bir cihet için sekizer delil serdetmiştir. Bu çalışmada söz konusu cihetlerden aklî olanlarına odaklanacağız. Ebü'l-Haccâc'ın tilavet ile metlûv arasında ortaya koyduğu temel fark şudur: Tilavet, okuyanın (*tâli*) bir sıfatıdır, okuyanın zatıyla kaimdir. Metlûv ise Allah'ın bir sıfatı olup O'nun zatıyla kaimdir. Ebü'l-Haccâc, tilavet ile metlûv arasındaki diğer farklılıkları bu esasa bağlı olarak ortaya koymuştur. Buna göre tilavet sürekli yenilenen seslerden ibaret olduğu için hâdistir, okuyan yoksa tilavet de yoktur, tilavet artıp azalabilir, hız ve şiddet gibi özelliklere sahiptir. Metlûv ise Allah'ın zatı ile kaim olduğu için kadîmdir, dolayısıyla onun yok olması, artıp azalması, hudûsu gerektiren özelliklerle nitelenmesi mümkün değildir. Ebü'l-Haccâc'a göre peş peşe sesler toplamı olarak tilavet, metlûv ile aynı olduğu takdirde ya âlemin hudûsuna ilişkin delil yahut âlemin failinin ve bu failin kelâmının kudemine ilişkin delil geçersiz olacaktır.^[31]

İçeriğini kısaca ortaya koyduğumuz bu risâlenin tahkikinde İSAM'ın belirlediği esaslara uygun bir tahkik yöntemi takip ettik.^[32] Risâlenin tek nüshasının bulunması nedeniyle gramer veya sentaks yönünden problem taşıyan ibareleri tadil için çeşitli takdirlerde bulunduk ve değişiklik yaptığımız ibarelerin esas nüshada veriliş şeklini dipnotta belirttik. Esas aldığımız nüsha için "ش"

[27] Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî, *el-Mutavassıt fi'l-i'tikâd ve'r-red 'alâ men hâlefe's-sünne min zevi'l-bida' ve'l-ilhâd*, thk. Abdullah et-Tevrâtî (Tanca - Beyrut: Dâru'l-Hadîsî'l-Kettâniyye, 2015), 212.

[28] Ebü'l-Haccâc ed-Đarîr, *et-Tilâve ğayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e ğayru'l-makrû'*, 1b.

[29] Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Der'u te'ârudi'l-'akl ve'n-naql*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991), 1/259.

[30] Ebü'l-Haccâc ed-Đarîr, *et-Tilâve ğayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e ğayru'l-makrû'*, 1b-2b.

[31] Ebü'l-Haccâc ed-Đarîr, *et-Tilâve ğayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e ğayru'l-makrû'*, 2b-3a.

[32] Okan Kadir Yılmaz, *İSAM Tahkiki Neşir Kılavuzu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023).

remzini kullandık. Tahkikte, müellifin konuyu maddeler halinde ele alışını ön plana çıkarmak ve metnin okunuşunu kolaylaştırmak üzere madde başlarını kalın harflerle gösterdik ve her bir maddeyi ayrı birer paragraf haline getirdik. Tespit edebildiğimiz kadarıyla tilâvet ile metlûv arasındaki ilişkiye odaklanmış tek çalışma olması bakımından önem arz eden bu metni araştırmacıların dikkatine sunuyoruz.

2. Tahkik

جزء فيه الكلام على القائلين بأن التلاوة هي المتلو والقراءة هي المقروء

تصنيف الفقيه أبي^[٣٣] الحجاج السرقسطي رحمه الله

[١/ظ] بسم الله الرحمن الرحيم، رب يسر ولا تعسر.

قال الفقيه أبو الحجاج السرقسطي: اعلم -أيّدك الله تعالى- أنّ الكلام على القائلين بأنّ التلاوة هي المتلوّ أو القراءة هي المقروء مبنيّ على فصول عدّة، وأنا أذكرها -إن شاء الله تعالى- على جهة الجملة دون بسط القول في الأدلّة لئلاّ يُخرج بذلك إلى حدّ الإطالة.

فمن ذلك أنّ تعلم أنّ الكلام في عرف اللغة هو القول، ولا يفصل العرب بين «قلتُ كذا» و«تكلّمتُ بكذا». وحدّه بعض المتكلّمين بأن قال: «هو الصفة التي تنتفي الخرس والسكوت لوجودها بذاته.» وهذا^[٣٤] أسلم ما يُحدّد الكلام به. وحدّه بعضهم بأن قال: «هو ما كان المتكلّم به متكلّماً.» وهذا فيه نظر؛ لأنّ نفس المحدود بما هو من لفظه مُضاهٍ لإعادة اللفظ بعينه، لا يستقيم [به] الحدّ.

فصل: ومن ذلك أنّ تعلم أنّ اسم الكلام يراد به المعنى الذي في النفس تارةً والحروف الدالّة عليه أخرى، والاسم يتناول كلّ واحد منهما، ودعوى المجاز في أحدهما يقال بعكسه، ولا يكون إحداهما أولى من الأخرى. وقد ثبت كلام النفس بالدلائل العقلية، وثبت اسم الكلام، له شواهد^[٣٥] في اللغة.

فصل: ومن ذلك أنّ تعلم أنّ الحروف هي الأصوات المقطّعة وليست هي الرسوم المكتوبة، وإنّما الرسوم أدلّة عليها بالمواضعة، وجميع الحروف أعراض متعاقبة، وكلّها حادثة متضادّة بعدم بعضها عند وجود بعض، ولا يوجد في المحلّ حرفان منها، ولو كانت قديمةً لاستحال عدمها لقيام الدليل على استحالة عدم القديم، فدلّ ذلك على حدوثها وحدوث الموصوف بها وحدوث كلّ ما يتركّب منها من صنوف [٢/و] اللغات وضروب العبارات

فصل: ومن ذلك أنّ تعلم أنّ الكلام لا يقوم بنفسه لقيام الدليل على استحالة قيام الصفات بأنفسها، فلا يصحّ وجود كلام لا بمتكلّم، كما لا يصحّ وجود علم لا بعالم وحركة لا بمتحرّك، وكذلك سائر الصفات.

فصل: ومن ذلك أنّ تعلم أنّ الكلام لا يصحّ انتقاله من موصوف إلى موصوف آخر؛ لأنّ ذلك يوجب قيامه بنفسه واحتماله للصفات، وقد قام الدليل على استحالة ذلك. فإذا قلت: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «الأعمال بالنيّات»، فلم ينتقل إليك لفظه الذي وجد بذاته، وإنّما جئت بلفظ آخر مثله متجزّئاً لنصّه، وأضفّته إليه لكونه مبتدئاً وكونك متجزّئاً وعنه مخبراً.

فصل: ومن ذلك أنّ تعلم أنّ الكلام يرجع خاصّ وصفه إلى الذي يوجد بذاته من نحو كونه أمراً ونهياً وخبراً وكون المتكلّم به أمراً ونهياً ومخبراً، ولا يجوز أن يكون ذلك^[٣٦] لكلام في غيره، كما لا يجوز أن يكون عالماً لعلم في غيره، ولا متحرّكاً لحركة في غيره، وذلك بيّن لا خفاء به.

[٣٣] ش: أبو

[٣٤] ش: الأول

[٣٥] ش: شوهد

[٣٦] ش: لذلك

فصل: ومن ذلك أن تعلم أن المتكلم من وجد بذاته دون من فعل الكلام، فلو أنطق الله سبحانه شخصاً على الضرورة وأبدع من مخارج حروفه للأصوات لكان المتكلم به ذلك الشخص دون الرب تعالى الذي فعل الكلام، كما أنه لو أبدع لوناً أو حركة في جسم لكان المتلون والمتحرك ذلك الجسم دون فاعل اللون والحركة، وهذا معلوم بقريب من الضرورة.

فصل: ومن ذلك أن تعلم أن الأئمة مجمعة على أن لله سبحانه كلاماً، واختلفوا في قدمه وحدوثه. فذهب إلى القول بقدمه كافة أهل السنة، وذهب إلى القول بحدوثه كافة المعتزلة ومن تابعهم من أهل البدعة. ولا يختلف القائلون بحدوثه أنه أشياء موجودة بذات خلقه، كما لا يختلف القائلون بقدمه أنه صفة واحدة موجودة بذاته [٢/ظ] كالعلم والقدرة والإرادة والحياة، وأنه شيء واحد غير متعدّد في نفسه، وهو أمره ونهيه وخبره عن مخبراته، ولم يقل أحد من الأئمة: إنها صفات موجودة بذاته. وإيضاح هذا كله بالأدلة يصدنا عن المقصود من المسألة.

فصل: ومن ذلك أن تعلم أن الرب سبحانه لم يزل متكلماً بكلام نفسه، كما أنه لم يزل عالماً بعلمه الموجود بذاته، وأنّ كلامه لا مثل له من كلام خلقه، كما أنه لا مثل للمتكلم به، وأنه خارج عن ضروب اللغات ومباين لجميع الحروف والأصوات لقيام الدليل على قدمه، فلا يتغيّر بما يدلّ على حدوثه.

ذكر الفرق بين التلاوة والتملؤ:

اعلم -أيّدك الله تعالى- أن العلم بهذه المسألة يحصل من جهات عدّة من الدلائل العقلية ومن الكتاب والسنة وإجماع الأئمة وقضية اللغة.

فأما أدلة العقل فأحدها أن التلاوة صفة للتالي موجودة بذاته، والتملؤ صفة للباري تعالى موجود بذاته، ولا يصحّ وجود الصفة الواحدة بموصوفين، كما لا يصحّ وجود الجزء في الزمان الواحد في مكانين.

والثاني أن التلاوة حادثة؛ لأنها أصوات متجدّدة، والتملؤ صفة واحدة قديم يستحيل تجدّده.

والثالث أن التلاوة تعدم بسكوت التالين وعدمهم، والتملؤ قد ثبت قدمه فيستحيل عدمه.

والرابع أن التلاوة تزيد بزيادة القراء وينقص بنقصانهم، والتملؤ صفة واحدة لا يصحّ فيها نقصان ولا زيادة.

والخامس أن التلاوة ترجع إلى أصوات القراء أو نغماتهم التي تقع بكسبهم تستطاب من بعضهم [٣/و] وتوصف بالجهر والخفاء والسرعة والإبطاء واللين والإعراب والخطأ والصواب، والتملؤ لا يُنعت بشيء من ذلك كله.

والسادس أن التلاوة ذكر التملؤ على ضرب من التفصيل، فلو كان هي التملؤ بعينه للزم أن يكون من ذكر شيئاً وجده في لسانه لوجود الذكر، وذلك باطل لا خفاء به.

والسابع أن التلاوة أصوات متعاقبة وأعراض متضادة كالحركات والسكنات وسائر المتضادات، فلو كانت هي التملؤ الموجود بذات الرب تعالى لزم منه أحد أمرين: إمّا نقض الدليل على حدث العالم، وإمّا نقض الدليل [على] قدم فاعله وقدم كلامه، وذلك غاية الإلحاد وغاية الكفر والعناد.

والثامن أن التملؤ الموجود بذاته لو صحّ وجوده بذات خلقه لوجب القول بانتقاله، وذلك يؤدّي إلى أنواع من المحال وأجناس الكفر والضلال: أحدها خلّو ذاته من الكلام إلى ضده، والثاني قبول ذاته وكلامه للحوادث، والثالث جواز انتقال قدرته وحياته وعلمه وسائر صفاته، والرابع تصحيح قول الحلولية وقول النصارى باتّحاد الكلمة، والخامس القول بانتقال الصفات يسدّ طريق العلم بحدوث العالم وثبوت محدثه، وذلك أن العلم بحدوث الجواهر والأجسام مبنيّ على العلم بحدوث صفاتها، وتجوز انتقالها يمنع من العلم بحدوثها وبحسم وجه دلالاتها، فهذه جمل من أدلة العقل كافية في هذا الفصل.

[٣/ظ]

فأما الأدلة في الكتاب وأحدها قوله عزّ وجلّ: ﴿وَلَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ﴾ [لقمان، ١٣/٧٢] فلو كانت التلاوة نفس التملؤ لأتت عليه مَحْبَرَة مداد، والتملؤ لا يأتي عليه مداد البحار ولا جميع الأنهار؛ لأنه لا غاية لمخبراته ولا نهاية لمتعلقاته.

والثاني قوله عز وجل: ﴿إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا﴾ [الرُخف، ٣/٣٤] وقوله تعالى: ﴿فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ﴾ [مريم، ٧٩/٩١] ومعنى ذلك جعل قراءته بالعربية، وهذا يدل على أنَّ المقروء غير القراءة؛ لأنه لا يفعل الأفعال في ذاته ولا في صفاته.

والثالث قوله تعالى: ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُجَعلَ بِهِ﴾ [القيامة، ٦١/٥٧] وهذا المعنى يتخصّص بالقراءة؛ إذ لا يصحّ تحريك اللسان بالصفة القديمة؛ لأنها غير حالة في الألسنة.

والرابع قوله تعالى: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ﴾ [القيامة، ٨١/٥٧] وهذا المعنى يتخصّص بالقراءة أيضًا، ولا يصحّ في المقروء لاتّحاده وثبوت قدمه.

والخامس قوله تعالى: ﴿أَتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ﴾ [العنكبوت، ٥٤/٩٢] فأمره بفعل التلاوة، ولا يصحّ أن يأمره بفعل الصفة القديمة.

والسادس قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ﴾ الآية [فاطر، ٩٢/٥٣] فأضاف التلاوة إليهم وأثنى بذلك عليهم، والمتلوّ ليس بفعل لهم ولا لغيرهم.

والسابع قوله تعالى: ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا﴾ [النمل، ٩٨/٧٢] والقراءة على وجه القرية من أعظم حسنة، والمقروء قديم، فلا يصحّ منه قصد القرية.

والثامن قوله تعالى: ﴿مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا﴾ [و/٤] نأت بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿البقرة، ٦٠١/٢﴾ وموضع الدليل من هذه الآية من أوجه أربعة: أحدها أنَّ النسخ في اللغة بمعنى الإزالة، وهو في الشريعة^[٣٧] إزالة الحكم، والتلاوة إمّا جمعًا وإمّا تخصيصًا، والمتلوّ لا يجوز نسخه؛ لأنه قديم يستحيل عدمه وتغيّره. والثاني أنه سبحانه وتعالى قال: ﴿نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا﴾ والمتلوّ قديم لا يصحّ أن يأتي به خالق ولا مخلوق. الثالث أنه تعالى قال: ﴿أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ والمتلوّ ليس من مقدوراته؛ لأنه من صفاته كعلمه وقدرته وحياته، فهذه أدلة من الكتاب لائحة لأولي الألباب.

فصل: وأما أدلة السنة فأحدها قوله صلى الله عليه وسلم في أم القرآن: «إِنَّهَا السَّبْعُ الْمَنَانِي، وَالْقُرْآنُ الْعَظِيمُ الَّذِي أُعْطِيتُ.»^[٣٨] وهذا المعنى يختصّ بالحفظ والقراءة والتلاوة، فإنّ المتلوّ لا يصحّ أخذه ولا إعطاؤه.

والثاني قوله صلى الله عليه وسلم: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، تَعَدَّلْ ثُلُثُ الْقُرْآنِ.»^[٣٩] والمتلوّ صفة واحدة يستحيل تبعيضا ويمتنع تفصيلها.

والثالث قوله عليه السلام: «خَيْرُكُمْ مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَعَلَّمَهُ»^[٤٠] وهذا أيضًا يرجع إلى الحفظ والتلاوة، فلو كانت التلاوة هي المتلوّ أو الحفظ هو المحفوظ لزداد بزيادة القراء ونقص بنقصانهم.

والرابع قوله عليه السلام: «الْمَاهِرُ بِالْقُرْآنِ مَعَ السَّفَرَةِ الْكِرَامِ الْبَرَةِ وَالَّذِي يَقْرُؤُهُ وَيتَتَعَّلَّمُ»^[٤١] [فيه] وَهُوَ عَلَيْهِ شَاقٌّ لَهُ أَجْرَانِ.»^[٤٢] ولا يتفاوت القراء إلا في الحفظ والتلاوة دون الصفة القديمة.

والخامس قوله عليه السلام في قتلى أحد: «أَبْهَمُ أَكْثَرُ أَخَذًا لِلْقُرْآنِ؟» فإذا أشير إلى أحد قدمه في اللحد.^[٤٣] وهذا مثل الخبر الذي قبله.

والسادس قوله عليه السلام: «إِقْرَأُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّكُمْ» [و/٤] تُؤْجَرُونَ عَلَيْهِ بِكُلِّ حَرْفٍ عَشْرَ حَسَنَاتٍ.»^[٤٤] والأمر لا يتناول المتلوّ؛ لأنه ليس بداخل تحت القدرة، وإنما يتناول التلاوة التي يصحّ اكتسابها بالقدرة الحادثة.

[٣٧] ش: شريعة

[٣٨] موطأ مالك، الصلاة ٢٧.

[٣٩] موطأ مالك، القرآن ١٩؛ صحيح مسلم، صلاة المسافرين وقصرها ٢٥٩.

[٤٠] صحيح البخاري، فضائل القرآن ٢١.

[٤١] ش: يتتبع

[٤٢] صحيح مسلم، صلاة المسافرين وقصرها ٢٤٤.

[٤٣] صحيح البخاري، المغازي ٢٤.

[٤٤] عبد الله بن المبارك المروزي، الزهد والرقائق، تح. حبيب الرحمن الأعظمي (بيروت: مؤسسة الرسالة، د.ت)، ٢٧٩.

والسابع قوله عليه السلام: «تَعَاهِدُوا الْقُرْآنَ فَلَهُوَ أَشَدُّ تَفَصُّيًا مِنْ صُدُورِ الرِّجَالِ مِنَ النَّعَمِ مِنْ عُقْلِهَا»^[٤٥] وهذا المعنى يختصّ بالحفظ والتلاوة؛ لأنّ المتلوّ المحفوظ غير حالّ في صدور الرجال ولا منفصل عن ذات الله تعالى.

والثامن ما روي عن أمّ سلمة رضي الله عنها أنّها نعتت قراءة رسول الله صلى الله عليه وسلم، «فَإِذَا هِيَ [تَنْعَتُ] قِرَاءَةً مُقَطَّعَةً -وقيل مفسّرة- حَرْفًا حَرْفًا»^[٤٦] وموضع الدليل من هذه الخبر من ثلاثة أوجه: أحدها أنّ نعت الشيء بالحكاية تمثيل له، والمتلوّ لا مثل له. والثاني أنّ قراءة الرسول عليه السلام أضيفت إليه، والمقروء غير مضاف إليه. والثالث أنّها وصفت بأنّها مقطّعة أو مفسّرة، ولا يصحّ ذلك في المتلوّ؛ لأنّه صفة واحدة. فهذه جمل من أدلّة السنّة مُخرّجة من صحاح المشهور.

فصل: وأمّا أدلّة الإجماع فأحدها إجماع الأمة على فساد قول النصارى بحلول الكلمة وعلى فساد قول الحلوليّة بحلول البارئ تعالى في صور الخليقة، والقول بحلول صفة في صدور خلقه مضاهٍ لذلك كلّ.

والثاني إجماع الأمة على أنّ من خصّه الله تعالى بسماع كلامه كموسى عليه السلام وغيره مشرف بذلك على سائر خلقه، فلو كان الذي سمعه موسى هو حرف التلاوة التي سمعها سائر الخليقة لبطل التخصيص بالفضيلة.

والثالث إجماع سلف الأمة على جواز نسخ [و/و] التلاوة، والمتلوّ لا يجوز نسخه؛ لأنّه قديم يستحيل عدمه وتبدّله، ولو جاز النسخ على كلامه تعالى الموجود بذاته لجاز ذلك على علمه وقدرته وسائر صفاته.

والرابع إجماع الأمة على أنّ التلاوة تكون طاعة إذا تناولها الأمر بها ومعصية إذا تناولها النهي عنها، والمتلوّ قديم لا يتناول أمر ولا نهى.

والخامس إجماع الأمة على أنّ حالاً لو حلف لا يخرج من منزله حتّى يعمل خيراً فقرأ من القرآن شيئاً لبرّ في يمينه، ولو لا أنّ قراءته من علمه لما خرج عن يمينه.

والسادس إجماع الأمة على أنّ من حلف أن لا يقرأ بحرف نافع فقرأ بحرف غيره أنّه يبرّ في يمينه، ولو حلف على المقروء للزّمة الحنث بأيّ حرف قرأه.

والسابع أنّه قد علم من دين الأمة قبل ظهور الحشويّة أنّه من حلف أنّه سمع صوت فلان وقد سمعه يقرأ القرآن، فلا يلزمه الحنث في يمينه، والمتلوّ ليس بصوت له ولا لغيره.

والثامن أنّه قد علم بالضرورة من دين الأمة أنّ الكتب المنزلة على الأنبياء عليهم السلام كلّها متغايرة متعدّدة، ولم يقل أحد من أصحاب المقالات المنتمين إلى النفي والإثبات: إنّ كلام الله عزّ وجلّ صفة قديمة موجودة بذاته متعدّدة، وإنّما هو عند أهل الإثبات صفة واحدة، وليس في ذاته عند أهل النفي لا قديمة ولا حادث، وكلامه هو حادث بزعمهم موجود بذات خلقه على أصلهم، فمن قال بأنّ المتلوّ نفس التلاوة فلا يخلو من أمور ثلاثة: أحدها أن يصير إلى قول أهل النفي فيلزمه ما يلزم القائلين بخلق الكلام، والثاني أن يصير إلى قول أهل الإثبات فيلزمه أن تكون التوراة هي [و/و] القرآن، وسورة البقرة هي سورة آل عمران، وآية الظهار هي آية اللعان، والثالث هو أن يصير إلى أنّ كلام الله تعالى صفة^[٤٧] قديمة موجودة بذاته متعدّدة، وهي حروف التلاوة في جميع الكتب المنزلة، فيلزمه خرق إجماع الأمة وضروب من المحال: أحدها حدوث الكلام لتعاقب الحروف، والثاني حدوث موصوف بها وقد قام الدليل على قدمه تعالى، والثالث حلول صفاته بذات خلقه. وذلك جهل كلّ لا خفاء به، فهذه جمل من الأدلّة مستقرّات من إجماع الأمة.

فصل: وأمّا أدلّة اللغة فأحدها أنّ العرب يقولون: «قرأت الكتاب» و«ضربت الرجل» فينصبونها نصب المفعول به، فلو كانت القراءة هي المقروء لكان الضرب هو المضروب.

والثاني أنّهم يقولون: «قرأت الكتاب قراءة» فيؤكّدون الفعل بمصدره، والمقروء لا معنى لتأكيده.

والثالث أنّهم يقولون: «قرأت القرآن» فيسندون فعل القراءة إلى أنفسهم، والمقروء ليس بفعل لهم ولا لغيرهم.

[٤٥] عبد الرزاق الصنعاني، المصنّف، تح. حبيب الرحمن الأعظمي (بيروت: المكتب الإسلامي، ١٩٨٣)، ٣٥٩/٣ [٥٩٦٧]

[٤٦] سنن الترمذي، فضائل القرآن ٢٣.

[٤٧] ش: صفات

والرابع أنَّهم يقولون: «ما قرأتُ كتابَ زيدٍ» فينفون القراءة ويثبتون المقروء، فلو كانا شيئاً واحداً لكان هذا متناقضاً. **والخامس** أنَّهم يقولون: «قرأتُ على فلانَ عامَ كذا» فيخصّصون القراءة ببعض الأوقات والأشخاص، والمقروء لا يتخصّص بشيء من ذلك.

والسادس أنَّهم يقولون: «قرأ زيدٌ كتابَ عمرو» فيسندون القراءة إلى غير من يسندون إليه المقروء، ولو كانت القراءة نفس المقروء لكانت اللغة فاسدة الوضع.

والسابع أنَّهم يفصلون في المعنى بين المصدر واسم [٦/و] المفعول به، كما يفصلون بين اسم الفاعل واسم المفعول به، فمن زعم أنَّ المصدر بمعنى اسم المفعول به فهو كمن زعم أنَّ اسم الفاعل بمعنى اسم المفعول به، وذلك جهل لا خفاء به.

والثامن أنَّهم يصرفون من لفظ القراءة أبنية لا يصح في المتلّو معانيها، فلو كان إتيانها لصح فيه جميع تصرفها، وذلك نحو بناء الأمر والفاصلة وغيرها من الأبنية، فهذه أدلة في اللغة كافية في هذه المسألة.

فصل: واعلم أنَّ الكلام القديم الموجود بذات الربّ تعالى مقروء بالسنن محفوظ في صدورنا مكتوب في مصاحفنا غير حال في شيء من ذلك، وإنّما يحلّ في الألسنة ذكره وفي الصدور علم به وفي المصاحف رسم دالّ عليه، والذكر والعلم والدلالة غير المذكور والمعلوم والمدلول عليه، وهذا كما أنَّ الله سبحانه مذكور بالسنن معلوم بالقلوب مكتوب في المصاحف غير حال في شيء من ذلك، وكيف يخفى على ذي لب أنَّ كلام الربّ تعالى ليس بحال في ذوات خلقه، وكلام الواحد ممّا ليس بحال في غيره، فإنّه إن صُرف إلى الأصوات الموجودة بذاته فهي لا ينتقل منه إلى غيره، وإن صُرف إلى المعاني التي في نفسه فهي ينتقل من نفسه إلى نفس غيره، فإذا امتنع ذلك في كلام الخلق فامتناعه في كلام الربّ أولى وأحرى.

فصل: واعلم أنَّ اسم القرآن لا يتحد معناه ولا ينفرد مقتضاه، فقد يراد به الكلام القديم الموجود بذات الربّ تعالى، وقد يراد به القراءة الحادثة، كما قال الله عزّ وجلّ: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ﴾ [القيامة، ٨١/٥٧] وقال الشاعر:

صَحُّوا بِأَشْمَطِ غُنَوَانِ السُّجُودِ بِهِ ... يُقَطِّعُ اللَّيْلَ تَسْبِيحًا وَقُرْآنًا^[٤٨]

[٦/ظ] يريد تسبيحاً وقراءةً، وكذلك يقال: «كلام الله تعالى» ويراد به الكلام القديم ويضاف إليه من حيث هو موجود [و] هو صفة من صفاته، وقد يراد به القراءة الحادثة ويوصف بأنّه كلامه لوجهين: أحدهما ورود الشرع بذلك تشريعاً وتخصيصاً كما قال سبحانه: ﴿فَاجْرُهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ﴾ [التوبة، ٦/٩] والثاني أنّه دلالة على كلامه الموجود بذاته؛ لأنّها ذكر له على ضرب من التفصيل، والذكر دالّ على المذكور، وليس هو إياه على ما قدّمناه.

فهذه جملة من الأدلة على حسب المقصود من المسألة، وقد أضربت عن تفاصيلها وكثير من أدلتها وسائر متعلقاتها بالفصل عن شبه الحشوية وغيرها؛ لأنّ ذلك لا يستوفيه إلّا تأليف ولا يستوعبه إلّا تصنيف، وما ذكرناه يرشدك ممّا تركناه إن شاء الله تعالى.

تمّ والحمد لله وصلى الله على رسوله محمّد، وآله وصحبه وسلّم.

المصادر والمراجع

- الأنصاري، حسان بن ثابت. ديوان. مح. عبد الله سنده. بيروت: دار المعرفة، ٦٠٠٢.
- الصنعاني، عبد الرزاق. المصنّف. مح. حبيب الرحمن الأعظمي. بيروت: المكتب الإسلامي، ٣٨٩١.
- المروزي، عبد الله بن المبارك. الزهد والرفائق. مح. حبيب الرحمن الأعظمي. بيروت: مؤسسة الرسالة، د.ت.

Kaynakça

- Ahnâne, Yusuf. *Tetavvuru'l-mezhebi'l-Eş'arî fi'l-Garbi'l-İslâmî*. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suû-ni'l-İslâmiyye, 2003.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', Muhammed b. el-Huseyn. *el-Mu'temed fi Uşûli'd-dîn*. thk. Vedî' Zeydân Haddâd. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1974.
- Ebü'l-Haccâc ed-Đarîr, Yusuf b. Musa. *Cüz'ün fîhi'l-keîâm 'ale'l-kâ'ilîn bi-enne't-tilâve hiye'l-metlûv ve'l-kırâ'e hiye'l-makrû'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2822, 1b-6b.
- Ebü'l-Haccâc ed-Đarîr, Yusuf b. Musa. *el-Fuşûl ve'l-muqaddimât fi Uşûli'd-diyânât*. thk. Abdullah et-Tevrâtî. İngiltere: Mektebetü İsmail, 2024.
- Ebü'l-Haccâc ed-Đarîr, Yusuf b. Musa. *el-Urcûzetü's-Suğrâ*. thk. Ahmed el-Ferrâk - Muhammed el-Fettât. İstanbul: Dâru İkdâm, 2022.
- İbn 'Abdilmelik el-Merrâküşî, Ebû 'Abdillâh Muhammed. *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şile*. thk. İhsân 'Abbâs vd. 6 Cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2012.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen. *Târîhu Medîneti Dimaşk*. thk. Ömer el-'Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.
- İbn Teymiyye, Taqıyyüddîn. *Der'u te'ârûdi'l-'aql ve'n-naql*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 11 Cilt. Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1991.
- İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekr. *el-Mutavassıt fi'l-i'tikâd ve'r-red 'alâ men hâlefe's-sünne min zevi'l-bida' ve'l-ilhâd*. thk. Abdullah et-Tevrâtî. Tanca - Beyrut: Dâru'l-Hadîsi'l-Kettâniyye, 2015.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû 'Abdillâh Muhammed el-Kuđâî. *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şile*. thk. Abdusselâm el-Herâs. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnü'z-Zeyyât, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Yahya et-Tâdilî. *et-Teşevvüfilâ ricâlî't-taşavvuf ve aḥbâru Ebi'l-'Abbâs es-Sebtî*. thk. Ahmed et-Tevfik. Rabat: Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-'Ulûmî'l-İnsâniyye, 1997.
- 'Îyâz, Ebû'l-Fazl el-Kâdî. *el-Ġunye: Fihristü şuyûhi'l-Kâdî 'Îyâz*. thk. Mâhir Zehîr Cerrâr. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Lâlekâ'î, Ebû'l-Kâsım Hibetullâh el-. *Şerhu uşûli i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*. thk. Ebû Yakub Neş'et b. Kemâl el-Mısrî. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2005.
- Maḳḳarî, Ahmed b. Muhammed el-. *Ezhâru'r-riyâz fî aḥbârî 'Îyâz*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. 5 Cilt. Kahire: Matba'atü Lecneti't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1942.
- Sekûnî, Ebû Ali Ömer es-. *Uyûnû'l-münâzarât*. thk. Sa'd Gurâb. Tunus: el-Câmî'atü't-Tûnisiyye, 1976.
- Suyûtî, Celâleddîn es-. *Buġyetü'l-vü'ât fî ṭabaḳâti'l-lüġaviyyîn ve'n-nuḥât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. Lübnan: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1965.
- Tevrâtî, Abdullah et-. "Ṭurar 'alâ tercemeti Ebî Bekr el-Murâdî ve tilmîzihî Ebi'l-Haccâc es-Saraḳuštî müstefâdetün min maḥṭûṭ Maġribî ġamîs". *Ebhâş fi'l-kitâbi'l-'Arabiyyi'l-maḥṭûṭ*. ed. Abdülaziz es-Sâvürî. Tanca: Dâru'l-Hadîsi'l-Kettâniyye, 2020.
- Yılmaz, Okan Kadir. *İSAM Tahkikli Neşir Kılavuzu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zirikî, Hayreddîn ez-. *el-A'lâm Kāmûsü Terâcim*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.